

Opracowanie naukowe na temat związków funkcjonalnych pomiędzy zespołem pałacowo-parkowym a częścią gospodarczą wilanowskiej nieruchomości ziemskiej

Związki funkcjonalne pomiędzy zespołem pałacowo-parkowym a częścią gospodarczą należy rozumieć jako wzajemną zależność niezbędną dla prawidłowego funkcjonowania całego majątku ziemskiego. Niemożliwym byłoby prowadzenie działalności rolniczej (produkcyjnej) bez dobrej organizacji pracy (planowania, nadzoru, zbytu). Funkcjonowanie zaplecza administracyjno-księgowego, które było zlokalizowane w najbliższym otoczeniu pałacu nie miałyby racji bytu bez tej części nieruchomości, która służyła produkcji rolnej.

W skład wilanowskiej nieruchomości ziemskiej objętej jedną księgą hipoteczną pod nazwą „Dobra Ziemskie Wilanów” stanowiącej nierozzerwalną całość organizacyjną i gospodarczą, w której można jednak wyróżnić kilka części funkcjonalnych. Do pierwszej należał pałac w Wilanowie, muzeum i park wilanowski, drugą figurującą w bilansach dóbr i interesów Adama hr. Branickiego¹ pod nazwą gospodarstwo rolne tworzyły: gospodarstwa rolne i mleczne z terenu wilanowskiej nieruchomości ziemskiej oraz dział dzierżawy. Kolejne części stanowiły lasy wilanowskie i ogrody oraz sady wilanowskie - od 1936/37 r. określane mianem ogrodów wilanowskich. Związki funkcjonalne (przede wszystkim gospodarcze) pomiędzy poszczególnymi częściami wilanowskiej nieruchomości ziemskiej zacieśniały się tworząc kompleks ekonomicznie uzależnionych od siebie elementów stanowiący zorganizowaną jednostkę gospodarczą. w 1936 r. nastąpiło połączenie Zarządu Pałaców i Zarządu Gospodarstwa Rolnego i został stworzony jeden wspólny Zarząd Pałaców i Gospodarstwa Rolnego. Rezultatem tej zmiany organizacyjnej, od roku gospodarczego 1936/37 jest likwidacja w bilansach, jako samodzielnych pozycji: ogród Natolin, park Natolin, ogród Zawady oraz ogród Służew i przyporządkowanie ich ogrodom i sadom wilanowskim oraz ogród Wilanów - przyporządkowany do działu pałace, muzeum i parki. Pieczę nad nimi roztaczała nowa jednostka organizacyjna pod nazwą ogrody Wilanowskie, której biura wspólne

¹ M. Klusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I. Bilanse Dóbr i Interesów Adama hr. Branickiego za lata 1928/1929, 1929/1930, 1931/1932, 1932/1933, 1933/1934, 1934/1935, 1935/1936 oraz Bilans Dóbr Wilanowskich i Interesów Adama hr. Branickiego za rok 1937/1938*, Kraków 2011.

dla wszystkich ogrodów i parku w tym Natolina zostają usytuowane w kordegardzie pałacu w Wilanowie².

I. Zespół pałacowo – parkowy w Wilanowie

Pałac i muzeum w Wilanowie oraz parki były działem wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, który przynosił straty. Opierając się na bilansach Dóbr i Interesów Adama hr. Branickiego, łatwo zaważyć, że koszty utrzymania pałacu wraz z muzeum i parkami przekraczały wpływy. z wyjątkiem roku 1931/32 i 1932/33 , gdzie nadwyżki wydatków nad wpływami wyniosły 148 tys. zł i 73 tys. zł, przez pozostałe lata strata oscylowała w okolicy 40 tys. zł. Przyczyną zmniejszenia się strat był zarówno wzrost wpływów za sprzedane bilety, jak i ograniczanie wydatków na prace remontowo - restauratorskie przy pałacu i muzeum³.

Wśród wydatków związanych z funkcjonowaniem pałacu w Wilanowie, muzeum i parku wilanowskiego zdecydowanie dominowały koszty utrzymania parku i ogrodu. w ostatnich latach poprzedzających wybuch II wojny światowej wahały się od 30 do 40 tys. zł rocznie⁴. Udział pracowników zatrudnionych na stałe w kosztach ogólnych stanowił zaledwie 10%.

Natomiast funkcjonujące na terenie pałacu muzeum pochłaniało pokaźne kwoty pieniężne na remonty, utrzymanie personelu oraz zbiorów muzealnych⁵. Największą część

² M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom II. Produkcja rolna w świetle dokumentów kasowych w latach 1936-1940*, Kraków 2012, s. 34. M. Kłusek, *Wilanowska nieruchomość ziemska i jej funkcjonowanie w latach 1935-1939*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 15, s. 24-52.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Gospodarcze Wilanowskie (AGWiL)- Dział XVI, sygn. 367, Bilans za rok 1929/1930, s. 6-9 i passim; Sygn. 368, Bilans za rok 1931/1932, s. 5,7 i passim; Sygn. 370, Bilans za rok 1932/1933, s. 5- 8 i passim; Sygn. 371, Bilans za rok 1933/1934, s. 6, 8; Sygn. 372, Bilans za rok 1934/1935, s. 8-11; Sygn. 373, Bilans za rok 1935/1936, s. 8-11; Sygn. 374, Bilans za rok 1936/1937, s. 8-11; Sygn. 375, Bilans za rok 1937/1938, s. 8-10.

⁴ w roku gospodarczym 1935/36 wyniosły 32228 zł, 1936/37 – 41348 zł, a w 1937/38 – 31229 zł. AGAD, AGWiL. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 8, 10; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 8, 10; Bilans za rok 1937/38 , sygn. 375, s. 8, 10.

⁵ w roku gospodarczym 1935/36 było to 17403 zł, 1936/37 – 33855 zł, a w 1937/38 – 36178 zł. AGAD, AGWiL. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 8, 10; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 8, 10; Bilans za rok 1937/38 , sygn. 375, s. 8, 10.

wydatków stanowiły koszty związane z utrzymaniem personelu muzeum⁶. Natomiast głównym źródłem wpływów do muzeum pochodzącym z działalności gospodarczej była sprzedaż biletów wejściowych i przewodników. Nie były to jednak dochody, które mogłyby pokryć wydatki⁷. Muzeum przynosiło straty i tak w roku gospodarczym 1935/36 – 8 tys. zł, w 1936/37 – 22,9 tys. zł, a w 1937/38 - 20 tys. zł.

Podstawowym źródłem dochodu parku wilanowskiego była sprzedaż roślin i kwiatów oraz biletów wejściowych do parku wilanowskiego. Na wiosnę i latem sprzedawano sadzonki ogórków i pomidorów, kwiaty doniczkowe oraz cięte⁸. Wpływy ze sprzedaży roślin i kwiatów z ogrodu w Wilanowie w roku 1935/36 wyniosły 12495 zł, w 1936/37 – 15259 zł, a w 1937/38 -10174 zł⁹. w sezonie turystycznym ze wstępu do parku osiągnęto dość pokaźne kwoty, sięgające kilkuset złotych tygodniowo¹⁰. Pomimo wysokich wpływów, park wilanowski, podobnie jak muzeum, ponosił regularnie straty. w roku gospodarczym 1935/36 wyniosły 6200 zł, w 1936/37 – 5400 zł. Poprawie sytuacja uległa w roku 1937/38 kiedy zanotowano zysk w wysokości 6 tys. zł.¹¹

Część wilanowskiej nieruchomości ziemskiej obejmującej pałac w Wilanowie, park wilanowski i muzeum oprócz wyżej wymienionych wydatków związanych z utrzymaniem parku i ogrodu w Wilanowie oraz utrzymaniem muzeum, generował także dodatkowe koszty. Do najważniejszych należały koszty administracyjne sięgające nawet do 24 tys. zł rocznie (rok

⁶ AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 8, 10; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 8, 10; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 8, 10.

⁷ w roku gospodarczym 1935/36 było to 9082 zł, 1936/37 – 10948 zł, a w 1937/38 – 15936 zł. AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 9, 11; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 9, 11; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 9, 11.

⁸ Handlarz Kędziński za zakupione w lipcu 1936 r. w parku wilanowskim rośliny i kwiaty zapłacił 926 zł. AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3436, s. 61-62.

⁹ AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 9, 11; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 9, 11; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 9, 11.

¹⁰ Bilety sprzedawano w cenie po 0,50 zł i po 0,30 zł. z tytułu opłat wejściowych do parku do kasy wpłynęło: w roku 1935/36 – 13545 zł, w 1936/37 – 20660 zł i w 1937/38 – 27112 zł. AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3436, s. 105. AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 9, 11; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 9, 11; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 9, 11.

¹¹ AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 8, 10; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 8, 10; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 8, 10; AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 9, 11; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 9, 11; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 9, 11.

1937/38) oraz wydatki na utrzymanie budynków pałacowych, które w roku gospodarczym 1937/38 wyniosły 9 tys. zł¹². Biorąc pod uwagę te dodatkowe koszty oraz fakt, że jedynymi wpływami były opłaty wejściowe do muzeum i parku oraz wpływy ze sprzedaży kwiatów i roślin z ogrodu i parku wilanowskiego, należy stwierdzić, iż w ostatnich latach poprzedzających wybuch II wojny światowej, pałac w Wilanowie, park wilanowski i muzeum tworząc jedną z części dóbr wilanowskich, kumulowały wysokie straty. Dla roku gospodarczego 1935/36 było to w sumie 50 tys. zł, dla 1936/38 już 60 tys. zł, aby w 1937/38 spaść ponownie do kwoty 50 tys. zł¹³.

Wyżej przytoczone straty ponoszone przez dział pałac, muzeum i parki musiało być pokrywane z działalności działów zajmujących się produkcją rolniczą.

Podczas II wojny światowej jeszcze bardziej uległy zacieśnieniu powiązania pomiędzy pałacem w Wilanowie, muzeum, parkiem wilanowskim a pozostałymi częściami dóbr Wilanów. Ta część majątku, pozbawiona przychodów z biletów wstępu do muzeum i parku wilanowskiego, podczas okupacji niemieckiej, praktycznie całkowicie zależała od dochodów pochodzących z reszty wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Staje się zatem zrozumiałe, dlaczego kasa zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego Dóbr Wilanów od końca listopada 1939 r. do maja 1940 r. przekazała bezpośrednio na rachunek właściciela Beacie Branickiej co najmniej 40 tys. zł¹⁴.

Traktując pałac w Wilanowie, muzeum i park wilanowski, jako część wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, ważnym jest przybliżenie kwestii dzierżaw.

Oprócz wpływów na rachunek dzierżaw opłat za wydzierżawianie gruntów przez gospodarstwo rolne, kasę wilanowskiej nieruchomości ziemskiej zasilaly także wpłaty za dzierżawy z pałacu w Wilanowie i jego najbliższego otoczenia. Początkowo z przeznaczeniem na rybołówstwo dzikie było wydzierżawiane jezioro przy parku w Wilanowie. Korzyści

¹² w marcu 1939 r. w najbliższym otoczeniu pałacu w Wilanowie wykonano prace obejmujące oczyszczenie, wymurowanie i wytynkowanie dwóch postumentów, oczyszczenie ławki, wymurowanie czterech postumentów i osadzenie na nich figur. AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3469, s. 11. AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 9, 11; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 9, 11; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 9, 11.

¹³ AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 8, 10; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 8, 10; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 8, 10; AGAD, AGWil. Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 9, 11; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 9, 11; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 9, 11.

¹⁴ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3478 – 3483.

czerpano także z wydzierżawiania placów w Wilanowie. Za wynajęcie placu pod budkę przez okres od 1 maja do 1 września 1939 r. Brzozowska wpłaciła 30 zł na rachunek różni za dzierżawę¹⁵. Za placowe pod karuzele i stragany w lipcu 1936 r. wpłacono 250 zł, a w lipcu 1939 r. 289 zł¹⁶. Natomiast w sierpniu 1939 r. do kasy Zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego Dóbr Wilanów od Ochotniczej Straży Pożarnej w Wilanowie wpłynęło 25 zł za wynajęcie na jeden dzień placu pod bufet¹⁷. Następnie na rachunek za dzierżawy wpływały pieniądze za: wydzierżawienie terenu w Wilanowie pod stację benzynową na okres od 1 czerwca 1939 r. do 1 czerwca 1940 r. firma Vacuum Oil Company SA w Warszawie¹⁸, wynajęcie lokalu dwupokojowego dla koła Związku Strzeleckiego w Wilanowie w okresie od 1 lutego 1937 r. do 1 maja 1938 r. - 150 zł¹⁹. Ponadto na terenie Wilanowa wydzierżawiano dom „Jadka” w Wilanowie wraz budynkiem gospodarczym i przynależnym gruntem Galińskiemu,²⁰ restaurację Wilanów Julianowi Niezgodzińskiemu,²¹ lokal po byłej piekarni w Wilanowie Eleonorze Różyńskiej, jeden pokój Agencji Pocztovej w Wilanowie oraz pokoje w domach „Ochronka” i „Paluch”²². Opłaty z dzierżaw także i w tych przypadkach wpływały na rachunek różni za dzierżawy.

Zastaw zbiorów muzealnych

Kolejnym przykładem ścisłego powiązania zespołu pałacowo – parkowego z pozostałymi działkami wilanowskiej nieruchomości ziemskiej stanowi zastaw zbiorów dzieł sztuki z muzeum usytuowanego w pałacu wilanowskim. Państwowy Bank Rolny, w celu zabezpieczenia swoich wierzytelności w stosunku do właściciela wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, Adama Branickiego, podjął działania mające na celu zabezpieczenie interesów Skarbu Państwa. Dnia 17 maja 1933 r. w obecności przedstawicieli Państwowego Banku Rolnego i Adama Branickiego u notariusza Walerego Romana sporządzona została deklaracja o poddaniu majątku i interesów Adama Branickiego pod nadzór komisarza Ministerstwa Skarbu w celu

¹⁵ AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3466, s. 843470, s. 122; 3474, s. 202.

¹⁶ w lipcu 1936 r. opłaty uiszczyły: Skubiszewski 200 zł za trzy karuzele i 25 zł za jedną stałą oraz różne osoby za stragany. Natomiast wpłaty w lipcu 1939 r. wynosiły: 175 za trzy karuzele, 40 zł za dwie huštawki, 25 zł za salę taneczną i 49 zł za stragany. AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3435, s. 121-122; 3473, s. 109.

¹⁷ AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3474, s. 63.

¹⁸ AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3472, s. 19-20.

¹⁹ Za okres wynajęcia od 1 lutego do września 1937 r. zapłacono 70 zł, a od 1 września 1937 r. do 1 maja 1938 r. 80 zł. AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3469, s. 104; 3472, s. 27.

²⁰ Galiński opuścił dom w lipcu 1939 r. AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3472, s. 939.

²¹ AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3470, s. 62; 3471, s. 509.

²² AGAD, AGWil. Alegata Kasowe, sygn. 3469, s. 67.

spłaty rozlicznych należności bez egzekucji²³. Nadzór ministerstwa skarbu rozciągał się na lata 1932/33, 1933/34 i 1934/35, a związane z nim koszty wynoszące kolejno 3 tys. zł, 18 tys. zł oraz 16,5 tys. zł pokrywał Zarząd Wilanowa²⁴. Natomiast 21 lipca 1933 r. został zawarty akt zastawu przez Adama hr. Branickiego na rzecz Państwowego Banku Rolnego zbiorów muzealnych celem dodatkowego zabezpieczenia weksli wystawionych przez Branickiego na zlecenie Państwowego Banku Rolnego Oddział Główny. w imieniu Branickiego akt podpisał Józef Brensztiern – Pfanhauser, a ze strony PBR Marian Jastrzębski wicedyrektor i Olgierd Zan prokurent i naczelnik wydziału kredytu krótkoterminowego tegoż banku²⁵. Ponadto tego samego dnia został zawarty także akt umowy na mocy której Adam hr. Branicki na rzecz Państwowego Banku Rolnego wydzierżawił część pałacu wilanowskiego na okres dwóch lat licząc od 21 lipca 1933 r. za opłatą 3 tys. zł rocznie²⁶. Wiązało się to z wymogiem spełnienia formalnych wymogów ustanowienia zastawu, tj. faktycznego wejścia w władanie przedmiotem zastawu, oraz zapewnienia PBR właściwej kontroli nad oddanymi w zastaw zbiorami muzealnymi. Państwowy Bank Rolny swoje wierzytelności zabezpieczał również kosztownościami. Adam Branicki zastawił w Państwowego Banku Rolnego 7 szmaragdów o wartości 532 tys. zł²⁷.

Z tego wynika, że zbiory muzealne zostały zastawione przez Branickiego na rzecz Państwowego Banku Rolnego, w celu zabezpieczenia zaciągniętych kredytów, które były wykorzystywane na działalność całej wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, w tym również gospodarstwa rolnego.

II. Zespół pałacowo-parkowy w Wilanowie i jego wykorzystanie do produkcji rolniczej

²³ Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Kancelaria Walerego Romana notariusza w Warszawie, sygn. 34, numer porządkowy 745, s. 1.

²⁴ AGAD, AGWiL - Dział XVI, sygn. 370, Bilans za rok 1932/1933, s. 40; Sygn. 371, Bilans za rok 1933/1934, s. 37; Sygn. 372, Bilans za rok 1934/1935, s. 35.

²⁵ Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Kancelaria Walerego Romana notariusza w Warszawie, sygn. 35, s. 63 verso, 64, numer porządkowy 1177.

²⁶ Ibid., s. 62-63 verso, numer porządkowy 1176.

²⁷ AGAD, AGWiL - Dział XVI, sygn. 370, Bilans za rok 1932/1933, s. 3; AGAD, AGWiL - Dział XV, sygn. 2, Podanie Józefa Brensztierna – Pfanhausera generalnego plenipotenta Adama hr. Branickiego do ministerstwa skarbu i Państwowego Banku Rolnego z 8 sierpnia 1934 r., s. 8.

Ogród Wilanów

Jak wynika z bilansach Dóbr i Interesów Adama hr. Branickiego, bardzo istotnym źródłem wpływów w dziale „pałace, muzeum i parki” wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, oprócz wyżej wymienionych biletów i przewodników była sprzedaż kwiatów i warzyw z ogrodu Wilanów, działalność, mimo że prowadzona na terenie zespołu pałacowo – parkowego, o wybitnie rolniczym charakterze. Wpływy ze sprzedaży kwiatów ciętych, doniczkowych, warzyw i ich rozsąd z ogrodu Wilanów stanowiły od 20 – 30% dochodów tej części dóbr Wilanów. Za okres 1931/32 – 1937/38 r. łączna ich kwota wyniosła około 72 tys. zł, co stanowiło identyczny wynik, jaki zanotowano w tym czasie z działalności muzeum²⁸.

Ogród Wilanów zajmował teren na zapleczu Oranżerii²⁹, przy której znajdowały się inspekty z kwiatami, a na terenie pomiędzy Figiarnią³⁰ a szpalerem, gdzie obecnie jest nieczynna fontanna, uprawiano pomidory³¹. Produkcja ogrodnicza była tutaj także kontynuowana podczas okupacji niemieckiej. w szklarniach i inspektach uprawiano warzywa, kwiaty cięte i doniczkowe m. in. chryzantemy, fiołki alpejskie i pomidory³². Również w części środkowej, po drugiej stronie dzisiejszej ulicy Stanisława Kostki, znajdowały się „ogródki” - tereny należące do ogrodu Wilanów, które wykorzystywano dla celów ogrodniczych zarówno w okresie międzywojennym, jak i podczas II wojny światowej³³. w pobliżu Domku Lanciego³⁴, na ogrodzonych gruntach uprawiano szparagi. w części wschodniej zespołu pałacowo –

²⁸ AGAD, AGWiL - Dział XVI, sygn. 367, Bilans za rok 1929/1930, s. 6-9 i passim; Sygn. 368, Bilans za rok 1931/1932, s. 5,7 i passim; Sygn. 370, Bilans za rok 1932/1933, s. 5- 8 i passim; Sygn. 371, Bilans za rok 1933/1934, s. 6, 8; Sygn. 372, Bilans za rok 1934/1935, s. 8-11; Sygn. 373, Bilans za rok 1935/1936, s. 8-11; Sygn. 374, Bilans za rok 1936/1937, s. 8-11; Sygn. 375, Bilans za rok 1937/1938, s. 8-10.

²⁹ Plan folwarku Wilanów z 1943 r., AGAD-Zb.Kart.475-17, opublikowany w: M. Kłusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 314, lit. „I”. Wszystkie oznaczenia literowe wskazane w przypisach zostały naniesione na plan przez autora, na potrzeby niniejszej publikacji.

³⁰ Plan folwarku Wilanów z 1943 r., AGAD-Zb.Kart.475-17, opublikowany w: M. Kłusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 314, lit. „H”.

³¹ *Wspomnienia Teresy Piwarskiej oraz Wspomnienia Heleny Czarneckiej* [w], Ad Villam Novam. Materiały do dziejów rezydencji t. V, Warszawa 2011, s. 44-56.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Plan folwarku Wilanów z 1943 r., AGAD-Zb.Kart.475-17, opublikowany w: M. Kłusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 314, budynek oznaczony literą „C”.

parkowego tereny ogrodu Wilanów były usytuowane pomiędzy budynkami Komisarii a Aresztem³⁵, gdzie znajdowała się szkółka, w której uprawiano między innymi róże³⁶.

Produkty z ogrodu Wilanów sprzedawano na miejscu jak i dostarczano do Warszawy, m. in. do Sklepów Wilanowskich, będących własnością Adama Branickiego³⁷. Wpływy ze sprzedaży były całkiem pokaźne, w maju 1937 r. za kwiaty cięte i doniczkowe oraz rozsady uzyskano ponad 2 tys. zł³⁸. Dochody z ogrodu Wilanów czerpano również w okresie zimowym. Za miesiąc styczeń 1938 r. ze sprzedaży z „ogrodu Wilanów” m. in. fiołków alpejskich, asparagusa, kalii i pieczarek wpłynęło ponad 1500 zł³⁹. z dokumentów wynika, iż pieniądze pochodzące ze sprzedaży kwiatów ciętych, doniczkowych, sadzonek roślin i warzyw zasilają rachunek „Park Wilanowski”⁴⁰. Podobnie należności za materiały i inne koszty związane z prowadzeniem produkcji ogrodniczej na terenie zespołu pałacowo - parkowego w Wilanowie regulowano z rachunku „Park Wilanowski”⁴¹. Najczęściej dowody kasowe zawierają pokwitowania z dołączonymi do nich zestawieniami drobnych wydatków. w dniu 30 czerwca 1937 r. z rachunku „Park Wilanowski” wypłacono 492 zł⁴². Lista wydatków "ogrodu Wilanów" pokrywanych z rachunku „Park Wilanowski” (jw.) jest długa: wapno do bielienia, papier do kwiatów, farby i lakier do pomalowania szklarni, koszt pomalowania szklarni. Dwa miesiące później drobne wydatki wyniosły 600 zł⁴³. Wśród nich najistotniejszą pozycję stanowiły zakupy do "ogrodu Wilanów" 4 tys. sztuk ziaren nasion fiołka alpejskiego za kwotę 298 zł, w tym po 1000 sztuk ciemno – łososiowego, jasno – łososiowego i białego oraz po 500 sztuk różowo – jasnego i jasno czerwonego⁴⁴. Ogród Wilanów zaopatrywano również w doniczki gliniane na rośliny; jak wynika z rachunków, były to pokaźne ilości. w zestawieniu sporządzonym dla Zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego Dóbr Wilanów w grudniu 1937 r. wynika, że przez okres niecałych dwóch miesięcy do ogrodu Wilanów dostarczono 7500 sztuk „wazonów glinianych” za kwotę 1225 zł⁴⁵. Działalność "ogrodu Wilanów" nie byłaby

³⁵ Plan folwarku Wilanów z 1943 r., AGAD-Zb.Kart.475-17, opublikowany w: M. Klusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 314, pomiędzy lit. „M” a „K”.

³⁶ *Wspomnienia Teresy Piwarskiej* [w], Ad Villam Novam, op. cit., s. 44-52; *Wspomnienia Stanisława Wenerskiego* [w], Ad Villam Novam, op. cit., s. 57-63.

³⁷ *Wspomnienia Teresy Piwarskiej* [w], Ad Villam Novam, op. cit.

³⁸ Sprzedawano m. in. pelargonie, bratki, anturium, goździki, pomidory i ogórki. Dok. 2; AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 8-9, 48-49.

³⁹ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3455, s. 48 -49.

⁴⁰ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 7; AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3455, s. 48.

⁴¹ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 8-9, 821 -822; sygn. 3450, s. 308.

⁴² AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 821 -822.

⁴³ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3450, s. 307-308.

⁴⁴ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3450, s. 308, 315.

⁴⁵ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3453, s. 37.

możliwa bez zatrudniania pracowników stałych, a przy wzmożonych pracach sezonowych, pracowników najemnych. Lista płac ogrodu Wilanów z maja 1937 r. pokazuje wspólne zatrudnianie i opłacanie pracowników ogrodu Wilanów i parku Wilanów⁴⁶. z dalszych dokumentów wynika, że również w okresie zimowym byli zatrudniani stali pracownicy⁴⁷. Przepuszczalnie w marcu 1938 r. "ogród Wilanów" zostaje włączony organizacyjnie i księgowo do większego działu "Ogrody Wilanowskie". Zarząd "Ogrodów Wilanowskich", mający wraz z zarządem Lasów Wilanów swe biura w kordegardzie pałacu w Wilanowie, otrzymał 14 marca 1938 r. z Kasy Zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego kwotę 175 zł w związku z przejściem "ogrodu Wilanów" pod swój zarząd⁴⁸. Od tego momentu w allegatach kasowych występuje brak danych dotyczących sprzedaży kwiatów, wydatków z ogrodu Wilanów i list zatrudnienia w parku wilanowskim. Należy to interpretować tym, iż od tego momentu "ogród Wilanów" wszedł organizacyjnie i rachunkowo w skład jednostki Ogrody Wilanowskie; w konsekwencji Ogrody Wilanowskie składające się do tej pory z ogrodu Zawady, ogrodu Natolin, ogrodu Służew po włączeniu ogrodu Wilanów, rozciągnęły się na teren zespołu pałacowo – parkowego. Potwierdzeniem tego jest fakt przelania w czerwcu tegoż roku z Kasy Zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego części wpływów z biletów wstępu do parku Wilanowskiego⁴⁹.

Jeziro Wilanowskie

Przejawy gospodarki rolnej w zespole pałacowo – parkowym w Wilanowie nie ograniczały się jedynie do uprawy ogrodniczej. Zwrócenia szczególnej uwagi wymaga tutaj Jezioro Wilanowskie. w styczniu 1939 r. Warszawska Izba Rolnicza skierowała do Adama Branickiego pismo w sprawie zarybiania Jeziora Wilanowskiego. Opierając się na okólniku ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z listopada 1936 r. Izba Rolnicza zawiadamiała właściciela, że własny obwód rybacki, użytkowany we własnym zarządzie winien uczestniczyć w zarybianiu wód otwartych według ustalonych na danym obwodzie norm zarybieniowych⁵⁰. Zgodnie z planem zagospodarowania wód otwartych na 1939 r. Jezioro Wilanowskie miało zostać zarybione sandaczem w liczbie 200 sztuk, 10 sztuk tarlaków oraz 600 sztukami raka szlachetnego o długości 7-9 cm w stosunku jeden samiec na trzy samice, w okresie wiosennym

⁴⁶AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 439.

⁴⁷ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3455, s. 235.

⁴⁸ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3456, s. 451.

⁴⁹ Było to 15% z sumy uzyskanej z wstępu do parku Wilanów. AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 153.

⁵⁰ Archiwum Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, DA 83, Pismo dyrektora Warszawskiej Izby Rolniczej Wł. Dzięciołowskiego do Adama Branickiego z 27 stycznia 1939 r., s. 1.

lub jesiennym, ale nie później niż do 1 listopada 1939 r. Po wykonaniu zarybienia należało do Warszawskiej Izby Rolniczej przesłać protokół zarybieniowy, podpisany przez wójta, sołtysa, lub posterunkowego Policji Państwowej oraz dwóch świadków. Warszawska Izba Rolnicza ostrzegła, że w przypadku niewywiązania się z zarybienia, zostanie to uczynione administracyjnie na koszt Branickiego, a ściąganie należności nastąpi w postępowaniu egzekucyjnym⁵¹. Ponadto przestrzegano przed zarybieniem przez odławianie materiału zarybieniowego w jednym odcinku i przenoszenia go do drugiego odcinka jeziora. Materiał zarybieniowy musiał być nabywany bezpośrednio w gospodarstwach stawowych, wylęgarniach itd. Dla Jeziora Wilanowskiego polecano zakup tarlaka sandacza u dzierżawców obwodów rybackich rzeki Wisły, a raka szlachetnego w Bydgoszczy lub Białymstoku⁵². Pismo nie było pomyłkowo zaadresowane. z Jeziora Wilanowskiego regularnie uiszczano opłaty na Fundusz Ochrony Rybołówstwa w Warszawie. Było to całkiem pokaźne kwoty, w czerwcu 1938 r. wpłacono 40,50 zł jako resztę 15% składki za rok 1938⁵³. Ponadto jezioro w parku już od dłuższego czasu było wydzierżawiane na rybołówstwo dzikie. Dzierżawcą była Natalia Kozłowska⁵⁴. z licznie zachowanych kwitów kasowych wynika, że Kozłowska przez wiele lat wykorzystywała Jezioro Wilanowskie do hodowli i sprzedaży ryb, w zamian płacąc czynsz dzierżawny wynoszący kwartalnie 120 zł⁵⁵. Była to stosunkowo duża kwota, skoro Obidzińscy dzierżawiący od Adama Branickiego folwark Powsin, za cały rok gospodarczy 1937/38 z 1 morgi dobrej jakości gruntów płacili około 20 zł czynszu dzierżawy⁵⁶. z tego wynika, że za opłatę dzierżawną Jeziora Wilanowskiego można było opłacić czynsz z 14 mórg dobrych gruntów. Dzierżawa jeziora w parku trwała do wiosny 1938 r. w zamian za zrzeczenie się promesy na dzierżawę Jeziora Wilanowskiego, opiewającą na dwa lata, Kozłowskiej została wypłacona rekompensata za ten okres, od kwietnia 1938 r. do kwietnia 1940 r., po 520 zł w stosunku rocznym⁵⁷. Hodowlę ryb na Jeziorze Wilanowskim przez Natalię Kozłowską potwierdzają także mieszkańcy Wilanowa⁵⁸. z jeziora w parku Wilanowskim, poza czynszem

⁵¹ Ibid.

⁵² Archiwum Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, DA 83, Warszawska Izba Rolnicza – wyjaśnienia.

⁵³ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3459, s. 700-702.

⁵⁴ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 118.

⁵⁵ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3448, s. 54; sygn. 3451, s. 50; sygn. 3454, s. 46; sygn. 3460, s. 136; sygn. 3460, s. 117.

⁵⁶ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 119.

⁵⁷ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3458, s. 15.

⁵⁸ z ich wspomnień wynika, że Natalia Kozłowska mieszkała tuż obok Jeziora Wilanowskiego w drewnianym domku. Plan folwarku Wilanów z 1943 r., AGAD-Zb.Kart.475-17, opublikowany w: M. Klusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 314, lit. „R”. *Wspomnienia Teresy Piwarskiej oraz Wspomnienia Heleny Czarneckiej* [w], Ad Villam Novam. op. cit., s. 44-56.

z rybołówstwa dzikiego, dodatkowym źródłem wpływów była sprzedaż lodu. w marcu 1938 r. było to 110 wozów za 187 zł⁵⁹. Uzyskane w ten sposób środki pieniężne wędrowały na rachunek gospodarstwa rolnego.

Pozostałe sposoby rolniczego wykorzystywania zespołu pałacowo – parkowego w Wilanowie

Ponadto zespół pałacowo – parkowy w Wilanowie był wykorzystywany rolniczo na wiele innych sposobów. Szczególną okazję ku temu stwarzały liczne łąki i polany. Na terenie parku wilanowskiego wypasano m.in. bydło pracowników pałacowych i parkowych. Prawo do wypasu oraz opieka nad bydłem, której koszty pokrywane były przez pracodawcę, stanowiła dodatkowe świadczenie na ich rzecz. Skalę wypasu bydła w parku obrazują zaksięgowane wynagrodzenia wynajmowanych do tego pracowników. Na przykład za dwa tygodnie pasienia krów w październiku 1938 r. z rachunku „Park Wilanowski” wypłacono Antoniemu Węgrzynowi 21 zł⁶⁰. Na pozycji 4 listy płac ogrodu Wilanów z maja 1937 r., będącej wspólnym zestawieniem uposażenia pracowników ogrodu Wilanów i parku Wilanów, figuruje pastuch o nazwisku Majewski Piotr⁶¹. o zatrudnianiu pastucha świadczą kolejne listy płac ogrodu Wilanów: nr 8 od dnia 15 maja do 21 maja 1937 r., nr 9 od 22 maja do 28 maja 1937 r.⁶². Była to dość istotna funkcja, skoro Majewski zarabiał 2 zł za dzień pracy, a przeciętne wynagrodzenie pozostałych pracowników parku wynosiło 1,50 zł.

Pastwiska na terenie zespołu pałacowo – parkowego nie były wykorzystywane jedynie do wypasania krów pracowników pałacowych i parkowych, ale oddawano je także w dzierżawę. w zestawieniu dochodów ogrodu Wilanów za miesiąc maj 1938 r. pod pozycją nr 724 figuruje dochód za wydzierżawienie pastwisk w kwocie 17,50 zł⁶³. Kwota 17,50 zł za jeden miesiąc wskazuje, że wydzierżawione było kilka mórg łąk.⁶⁴

Kolejnymi miejscami wykorzystywanymi do działalności rolniczej w zespole pałacowo – parkowym w Wilanowie był ogródek pałacowy i ogródki pracownicze. w listopadzie 1937 r. do ogródka pałacowego zostały zakupione drzewka brzoskwiń za 27 zł⁶⁵, a marcu 1938 r.

⁵⁹ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3456, s. 148, 152.

⁶⁰AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3464, s. 347.

⁶¹AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 439.

⁶² AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 441-442.

⁶³ Za korzystanie z 7 mórg pastwiska w roku 1938 w gospodarstwie Wilanów dzierżawca zapłacił 230 zł. AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3447, s. 8-9.

⁶⁴ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3458, s. 117.

⁶⁵ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 5.

nasiona warzyw za kwotę 52 zł⁶⁶. Były to ilości wskazujące na wykorzystanie tych drzewek i warzyw do produkcji rolnej⁶⁷. Natomiast w wydawanym w listopadzie 1937 r. końskim nawozie z folwarku Wilanów do ogrodu Wilanów, część - pięć wozów została przeznaczona na ogródek dla Władysława Dynowskiego, pracownika administracji A. Branickiego⁶⁸. Dynowski nie był jedyną osobą z pracowników, posiadającą własny ogródek. z wykazu gruntu przeznaczonego pod kartofle i kapustę dla służby majątku Wilanów w 1937 r. wynika, że korzystało z tego wiele osób i były to całkiem pokaźne powierzchnie⁶⁹. z rachunku „Gospodarstwo Rolne” za koszty uprawy gruntu pod kartofle i kapustę dla pracowników, obciążono poszczególne rachunki działów⁷⁰. Na lokalizację ogródków pracowniczych pewne światło rzucają wspomnienia mieszkańców Wilanowa. Według nich na terenie dzisiejszych garaży przy Ujeżdżalni (zwanej wówczas „Reitszulą”) (dziś mieści się tam Muzeum Plakatu)⁷¹, był wydzielony wikliną teren, na którym znajdowały się „zagony”⁷². Na kolejne miejsce usytuowania „zagonków” wskazują znajdujące się po drugiej stronie ulicy Stanisława Kostki grunta wokół budynku zamieszkiwanego przez Stanisława Żaboklickiego⁷³ (dzisiejszej restauracji „Villa Nuova”)⁷⁴. Należy również wspomnieć o hodowli dużej ilości drobiu na terenie zespołu pałacowo – parkowego. Świadczy o tym zatrudnianie do tego celu osobnego pracownika. w wykazie zatrudnienia na lipiec 1936 r. figuruje Tekla Kanabus jako dozorczyńni drobiu⁷⁵.

Na zakończenie należy zauważyć, że na terenie zespołu pałacowo – parkowego, w budynku kordegardy oznaczonym na planie folwarku Wilanów z 1943 r. lit. „W”, mieściły się biura majątku ziemskiego, a naprzeciwko była stajnia dla koni oraz wozownia, wykorzystywane nie tylko do celów osobistych właściciela, ale także przez ogród Wilanów⁷⁶.

⁶⁶ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 7.

⁶⁷ Taką samą wydano na drzewka owocowe i nasiona dla całych Dóbr Roś. w czerwcu 1938 za trzy drzewka jabłoni zapłacono 5,30 zł. AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 16, 152.

⁶⁸ Władysław Dynowski pełnił funkcję dyrektora Zarządu Pałaców w wilanowskim Zarządzie Pałaców i Gospodarstwa Rolnego. AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 234.

⁶⁹ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 244.

⁷⁰ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 227.

⁷¹ Plan folwarku Wilanów z 1943 r., AGAD-Zb.Kart.475-17, opublikowany w: M. Klusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 314, budynek oznaczony literą „T”.

⁷² *Wspomnienia Teresy Piwarskiej* [w], Ad Villam Vovam, op. cit., s. 44-52.

⁷³ Plan folwarku Wilanów z 1943 r., AGAD-Zb.Kart.475-17, opublikowany w: M. Klusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 314, lit. „J”. Stanisław Żaboklicki administrator Dóbr odpowiedzialny za sprawy rolne w Zarządzie Pałaców i Gospodarstwa Rolnego podlegającego Głównemu Zarządowi Dóbr i Interesów hr. Adama Branickiego.

⁷⁴ *Wspomnienia Stanisława Wenerskiego* [w], Ad Villam Novam, op. cit., s. 57-63.

⁷⁵ AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3436, s. 34-35.

⁷⁶ *Wspomnienia Stanisława Wenerskiego* [w], Ad Villam Novam, op. cit., s. 57-63.

w biurach urzędowali pracownicy zarządu pałacu i parków, w tym także ogrodu Wilanów oraz łowiectwa⁷⁷. Ponadto „Kordegarda” służyła jako siedziba dla innych działów zarządu Dóbr i Interesów hr. Adama Branickiego związanych bezpośrednio z działalnością rolniczą. Rachunki za opłaty telefoniczne świadczą, że oprócz administracji gospodarstwa rolnego mieściły się tam także administracje Ogrodów Wilanowskich i Lasów Wilanowskich⁷⁸.

III. Związki funkcjonalne zespołu pałacowo – parkowego z pozostałymi częściami wilanowskiej nieruchomości ziemskiej

Gospodarstwo rolne

Gospodarstwo rolne w Wilanowie podobnie jak pozostałe części gospodarstwa rolnego wilanowskiej nieruchomości ziemskiej – gospodarstwo mleczne w Wilanowie, gospodarstwo rolne i mleczne w Wolicy, gospodarstwo rybne w Żabieńcu były wzajemnie powiązane z działami dóbr Wilanowie, w tym również z działem pałace, muzeum i parki. Świetnym przykładem, obrazującym korelacje pomiędzy częściami składowymi wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, są zestawienia obrotów ziemiopłodami gospodarstwa rolnego w roku gospodarczym 1936/37 i w 1937/38⁷⁹. Zawierają one informacje o przychodach i rozchodach za dany rok gospodarczy z tytułu obrotu poszczególnymi ziemiopłodami: żytem, pszenicą, jęczmieniem owsem, mieszanką wyki, wyką ozimą, łubinem, łubinem słodkim, seradelą, koniczyną nasienną, końskim zębem, burakami nasiennymi, marchwią nasienną, otrębami i śrutą, mąką pszenną, mąką żytnią pyłową i razową, ziemniakami, burakami, marchwią, kapustą, słomą, koniczyną, sianem, rajgrasem, paszami zielonymi. Interesujący jest zbyt podstawowych płodów rolnych: żyta, pszenicy, jęczmienia, owsa i ziemniaków; niemal w całości odbierała je wilanowska nieruchomość ziemska. Przykładowo żyto pierwszej jakości (celne) odbierały: gospodarstwo rolne – za gotówkę na nasiona, na siew, na przetwory zbożowe, na mąkę i inkę; gospodarstwo mleczne – pastuch i dojarki; gospodarstwo rybne – jako karmę dla ryb; park Wilanowski – kierownik i 8 stróżów; muzeum – kustosz i 3 służących; łowczy – utrzymanie straży łowieckiej (3 strzelców); robocizna do podziału – robocizna stała

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ w sierpniu 1938 r. Zarząd Ogrodów Wilanowskich został obciążony kwotą 31 zł za dwa aparaty telefoniczne i rozmowy, a Zarząd Lasów Wilanowskich 29 zł za jeden aparat i rozmowy Dok. 9; AGAD, AGWil, Allegata Kasowe, sygn. 3462, s. 448.

⁷⁹ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 199-213; sygn. 3460, s. 195-203.

(rządca, karbowy, 10 fernali, mechanik) i robocizna donajęta (za obrządek koni, utrzymanie koni – obroki); administracja i służba ogólna (pomocnik księgowego, woźny i stróż, koszty leczenia – lekarz), stajnia (obroki, stangret), gracjaliści, ofiary i darowizny (organista, kościelny, ks. proboszcz); właściciel – naturalia wydane (kuchnia), stajnia (stangret), utrzymanie samochodów (szofer), utrzymanie służby osobistej (5 pracowników). Ponadto dział utrzymania budowli i urządzeń – czyściciel, dłużnicy i wierzyciele, obrachunki z działami dóbr oraz Zarząd Lasów. w roku gospodarczym 1936/37 z gospodarstwa rolnego rozdysponowano 454,5 q żyta za kwotę 7943 zł, przy czym 345,5 q pochodziło z omłotów gospodarstwa rolnego. Pozostała część została zakupiona lub należała do zapasów z poprzedniego roku⁸⁰. z ilości 454,5 q do sprzedaży na rynek zewnętrzny trafiło jedynie 50 q. Resztę żyta rozprowadzono w wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Oprócz żyta celnego było jeszcze żyto gorszej jakości (poślednie), którego 46 q za 591 zł przekazano do gospodarstwa rolnego na przeroby zbożowe i na śrutę oraz do gospodarstwa rybnego na karmę dla ryb⁸¹.

Z zestawień wynika, że odbiorcą całości żyta wyprodukowanego w gospodarstwie rolnym w roku gospodarczym 1936/37 była wilanowska nieruchomość ziemska. Podobnie przedstawia się sytuacja ze zbiorami pszenicy, jęczmienia, owsa, mieszanki wyki, wyki ozimej, łubinu, łubinu słodkiego, seradeli, koniczyny nasiennej, buraków nasiennych, marchwi nasiennej, marchwi, słomy, koniczyny, siana oraz pasz zielonych. Jedynie w przypadku ziemniaków i kapusty część plonów sprzedawano poza dobra wilanowskie. z zebranych w 1936/37 r. ziemniaków (5883 q) do sprzedaży na rynek zewnętrzny trafiło 1667q, a z 14 q kapusty za gotówkę sprzedano 3 q⁸². w następnym roku gospodarczym sposób rozdysponowania produkcji rolnej z gospodarstwa rolnego w Wilanowie nie uległ zmianie⁸³. Jedynie w przypadku zbiorów ziemniaków, kapusty i dodatkowo siana część została rozprowadzona poza wilanowską nieruchomość ziemską. z zebranych 5300 q ziemniaków na wolnym rynku sprzedano 778 q, a z 46 q kapusty – 30 q⁸⁴.

⁸⁰100 q zostało zakupione w majątku Osmolin, 2 q od osoby prywatnej i 7 q pochodziło z zapasów z roku poprzedniego.

⁸¹ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 199-213.

⁸² Szczegółowe rozdysponowanie płodów rolnych w kwintalach i złotych na poszczególne rachunki wilanowskiej nieruchomości ziemskiej zawierają: przebieganie według wcześniejszego zestawienia obrotów ziemiopłodami gospodarstwa rolnego w roku gospodarczym 1936/37 z dnia 30 czerwca 1937 r. oraz przebieganie według wcześniejszego zestawienia obrotów ziemiopłodami gospodarstwa rolnego w roku gospodarczym 1936/37 na rachunek gospodarstwa rolnego. AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 214-220.

⁸³ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 195-203.

⁸⁴ Siana sprzedano niewielką ilość – 2,5 q.

Część plonów z gospodarstwa rolnego trafiała do pracowników wilanowskiej nieruchomości ziemskiej jako tzw. „naturalia” określane również jako „ordynaria”. w majątkach ziemskich często praktykowano zwyczaj wypłacania pracownikom wynagrodzenia częściowo w gotówce, a częściowo w płodach rolnych. Pracownikom dóbr wilanowskich w roku gospodarczym 1937/38 w ramach ordynarii przysługiwało 375 q żyta, 71,5 q pszenicy i 55,25 q jęczmienia⁸⁵. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że w roku tym wielkość plonów pszenicy, ozimej i jarej wyniosła łącznie 76 q, żyta 425 q żyta (z tego na siew przeznaczono 85 q) i 101 q jęczmienia (z tego do obsiania trafiło 18 q, a do przerobu 8,5 q) to okazuje się, iż po uregulowaniu ordynarii do ewentualnej sprzedaży z tych trzech głównych zbóż pozostawałoby jedynie niecałe 20 q jęczmienia⁸⁶.

W skład folwarku Wilanów oprócz gospodarstwa rolnego wchodziło jeszcze gospodarstwo mleczne. w 1936/37 r. całkowity obrót gospodarstwa mlecznego wyniósł 101 899 litrów mleka, z tego na zewnątrz sprzedano nieco więcej niż połowę – 54 192 litry⁸⁷. Pozostałe mleko – 47 502 litrów o wartości 11 735 zł – wykorzystano w wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Kuchnia pałacowa i pracownicy zatrudnieni w wilanowskiej nieruchomości ziemskiej spożytkowali 4 537 litrów mleka o łącznej wartości 11 344 zł⁸⁸.

Wydzierżawianie gruntów i lokali

Z dostępnych bilansów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej⁸⁹ wynika, że gospodarstwo rolne, będące jej częścią składową, osiągało stosunkowo wysokie zyski. w roku gospodarczym 1935/1936 była to kwota 52,4 tys. zł, w 1936/1937 – 63,5 tys. zł, a rok 1937/1938 zakończono nadwyżką finansową w wysokości 42,3 tys. zł⁹⁰.

Te wyniki nie były wyłącznie efektem działalności folwarków w Wilanowie i Wolicy. Nie bez znaczenia dla kondycji finansowej gospodarstwa rolnego dóbr Wilanów miały dochody pochodzące z dzierżaw. Po potrąceniu wydatków wpływy z dzierżaw wyniosły w roku

⁸⁵ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 231-233.

⁸⁶ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 195-203.

⁸⁷ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 183-187.

⁸⁸ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3435, s. 18-19; sygn. 3436, s. 24-25, 39; sygn. 3437, s. 79, 164.

⁸⁹ Niestety ostatnim bilansem, którym obecnie dysponujemy jest za rok gospodarczy 1937/38.

⁹⁰ AGAD, AGWil, Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, sygn. 373, s. 8-11; Bilans za rok 1936/37, sygn. 374, s. 8-10; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 8-11. M. Klusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej*, Seria A, T. II, *Produkcja rolna w świetle dokumentów kasowych w latach 1936-1940*, Kraków 2012, s. 21.

gospodarczym 1935/1936 37 tys. zł; w 1936/1937 – 38 tys. zł; w 1937/1938 – 10 tys. zł⁹¹. Wpływy z tytułu dzierżawy gruntów i lokali znajdujących się na terenie gospodarstwa rolnego dóbr Wilanów na dzień 1 czerwca 1939 r. 14 tys. zł⁹².

Związki funkcjonalne Natolina z wilanowską nieruchomością ziemską

Kolejnym przykładem o bardzo ścisłym powiązaniu pomiędzy sobą wszystkich części wilanowskiej nieruchomości, świadczą związki funkcjonalne Natolina z wilanowską nieruchomością ziemską. Majątek Natolin, stanowiący integralną część dóbr wilanowskich zajmował obszar około 210 ha⁹³. Na całość nieruchomości natolińskiej (wydzielonej z nieruchomości wilanowskiej jedynie funkcjonalnie) składał się park (ok. 117 ha), na terenie którego był usytuowany pałac, oraz folwark Natolin o powierzchni 93 ha, z czego sad obejmował 64 ha, plantacje stałe 10,7 ha, grunta orne zajmowały 16 ha, a pozostała część przypadła na drogi rowy oraz nieużytki⁹⁴.

Część gruntów majątku Natolin w tym folwarku, bo aż 75 ha zajmowały sady i plantacje stałe, tworząc ogród Natolin. Pozostałe kilkanaście ha ziemi, przypuszczalnie było wydzierżawiane okolicznym chłopom. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych wśród ponoszonych kosztów ogrodu Natolin dominowały wydatki związane z zatrudnieniem pracowników sezonowych i koszty ogólne z podziału, do których należały wydatki związane z opałem – drewnem, węglem, energią elektryczną, utrzymaniem budowli i urządzeń oraz koszty robocizny przypadające do podziału na poszczególne części wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Natomiast stałe obciążenie dla ogrodu Natolin stanowiły pensje pracowników etatowych wraz z ordynariami⁹⁵. w dobrach Wilanów wynagrodzenie pracowników wypłacano częściowo w gotówce, a częściowo w płodach rolnych, tzw.

⁹¹ AGAD, AGWil, Dział XVI – Kasa Generalna i Domowa Potockich, później Branickich, Bilans za rok 1935/36, s. 16–17; Bilans za rok 1936/37, s. 16; Bilans za rok 1937/38, sygn. 375, s. 18.

⁹² AGAD, AGWil, Dział XXII. Allegata Kasowe, sygn. 43, s. 185.

⁹³ Archiwum Państwowe m. st. Warszawy (APW), Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej w Warszawie (KWPPR w Warszawie), sygn. 295, Wykaz gmin obejmujących majątki Agrilu, s. 64.

⁹⁴ APW, KWPPR w Warszawie, sygn. 286, Opis techniczny majątku Natolin z 1947 r., s. 88-89; sygn. 295, Wykaz gmin obejmujących majątki Agrilu, s. 64. Archiwum Akt Nowych (AAN), Polska Partia Robotnicza. Komitet Centralny w Warszawie (PPR KC Warszawa), Sygn. mikrofilmu (mf), 2430/8,teczka 295/XII –253, Wykaz z 14 maja 1948 r. majątków państwowych ponad 50 ha na terenie woj. warszawskiego, s. 105, Wykaz imienny państwowych nieruchomości ziemskich na terenie woj. warszawskiego na kwiecień 1948 r., s. 168-169.

⁹⁵ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 71, 115, 148, 202.

„ordynariach” określanych również jak „naturalia”, wyprodukowanych w wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. w przypadku wpływów rozróżniamy tylko dwa źródła ich pochodzenia: ze sprzedaży produktów ogrodnich oraz z tytułu rozprowadzania produktów ogrodnich i rolniczych w wilanowskiej nieruchomości ziemskiej w ramach ordynarii i wolnej sprzedaży⁹⁶. Sytuacja w okresie późniejszym, w latach 1931/32 – 1935/36, przedstawia się podobnie. w ponoszonych kosztach dalej dominują płace dla pracowników zatrudnionych dorywczo i na stałe wraz z ordynariami, a zdecydowana większość wpływów pochodzi ze sprzedaży produktów ogrodnich poza dobrami Wilanów⁹⁷. Zaznaczyć również należy, iż w pozycji bilansowej Ogrody Natolin uwzględniane były nakłady i wydatki na grunty wykorzystywane rolniczo tzw. ogrody, jak również łąki znajdujące się na terenie się na terenie parku Natolin.

W skład majątku Natolin, oprócz ogrodów, wchodził również park. Obejmujący obszar o powierzchni ponad 100 ha, park Natolin nie służył wyłącznie celom rekreacyjnym i reprezentacyjnym, ale miał również charakter rolniczy. Na jego terenie miało miejsce wyrabianie drewna opałowego, które było następnie sprzedawane⁹⁸ lub przekazywane do Wilanowa. Głównym odbiorcą drewna opałowego były dobra Wilanów. Osiągane wpływy z tytułu sprzedaży drewna w latach 1929/30, 1931/32 nie tylko równoważyły ponoszone koszty z tytułu działalności gospodarczej parku Natolin, ale pozwalały nawet osiągać zyski sięgające kilku tysięcy złotych rocznie⁹⁹. Niestety w latach następnych, pomimo, że spadały wydatki, park Natolin regularnie do 1935/36 notował straty sięgające od kilkuset złotych do dwóch tysięcy złotych rocznie.

Wpływy płynące ze sprzedaży drewna opałowego nie stanowiły jednak najważniejszej pozycji wśród dochodów dóbr Wilanów, które pochodziły z majątku Natolin. w świetle dokumentów kasowych Zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego część parku Natolin wraz z znajdującym się na jej terenie pałacem była wdzierżawiana Józefowi i Romanowi hr.

⁹⁶ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 71, 115, 148, 202.

⁹⁷ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 72, 261 – 262, 320, 372.

⁹⁸ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 74, 116, 149, 203, 263, 321, 373.

⁹⁹ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 74, 116, 149, 203.

Potockim¹⁰⁰. Tenuta za dzierżawę pałacu i parku w Natolinie w umowie dzierżawnej została określona na 15 tys. franków francuskich. Potoccy wpłaty dokonywali w złotych, w zależności od kursu francuskiej waluty. Wpłata z tytułu dzierżawy za rok 1936, kiedy 1 frank francuski był równy 0,35 zł, wyniosła bardzo pokaźną sumę 5250 zł. w roku następnym spadek wartości franka względem złotego (1 frank francuski = 0,20 zł), spowodował pomniejszenie kwoty czynszu dzierżawnego do 3 tys. zł. Jak, duże były to dochody, świadczy fakt, iż dla porównania w roku gospodarczym 1935/36 całość wpływów w parku Natolin wyniosła niecałe 1600 zł¹⁰¹, co stanowiło czterokrotnie mniej, niż wyniósł czynsz dzierżawny Potockich.

Przyczyną nieumieszczenia w bilansach pod pozycją park Natolin dochodów płynących z wydzierżawiania pałacu wraz z częścią parku, wynika z faktu, iż wszystkie wpływy z tytułu dzierżaw w dobrach Wilanów, niezależnie gdzie się znajdowały i czego dotyczyły, wpływały na konto gospodarstwa rolnego. Zyski osiągnięte z dzierżaw stanowiły bardzo istotną pozycję dla działu gospodarstwo rolne. To właśnie dzięki nim i gospodarstwu rybnemu w Żabieńcu, ten dział wilanowskiej nieruchomości ziemskiej mógł się pochwalić, tak dobrą rentownością¹⁰².

Dochody z dzierżaw dzielono na pochodzące z dzierżaw folwarków, gruntów mniejszych, gruntów drobnych i z dzierżaw różnych¹⁰³. Wpłaty Potockich, jako nie związane z dzierżawą gruntów, należy przypuszczać, iż były odnotowywane jako dzierżawy różne. Jak ważne były wpływy z wydzierżawiania pałacu Potockim dla wysokości dochodów z dzierżaw świadczy fakt, iż w 1935/36 r. stanowiły one ¼ całości dochodów z dzierżaw różnych oraz, że za dzierżawę w 1936/37 r. folwarku Powsin o powierzchni około 100 ha, należącego do wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, wspomniane już małżeństwo Obidzińskich zapłaciło czynsz dzierżawny w wysokości 5328 zł¹⁰⁴. Podkreślić należy, iż dochody z dzierżaw wchodzące do budżetu gospodarstwa rolnego Wilanów, obejmującego również majątek Natolin służyły ponoszeniu nakładów na prowadzoną gospodarkę rolną we wszystkich częściach dóbr.

¹⁰⁰ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3446, Wyciąg z rachunku Zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego za okres 1.07. 1936 r.-28.02. 1937 r., s. 119-137; Sygn. 3460, Wyciąg dodatkowy z rachunku Zarządu Pałaców i Gospodarstwa Rolnego z czerwca 1938 r., s. 168-170.

¹⁰¹ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 74, 263, 321, 373.

¹⁰² M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom II...*, s. 21.

¹⁰³ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 68-69, 259, 317, 369, 423, 476.

¹⁰⁴ AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3446, s. 129, 144.

Reasumując gospodarcze funkcjonowanie parku Natolin należy zauważyć, że ta część dóbr wilanowskich była wykorzystywana rolniczo na wiele innych sposobów. z dokumentów z okresu okupacji wynika, iż na terenie parku, w bliskim sąsiedztwie pałacu, znajdowały się ogrody, gdzie prowadzono działalność gospodarczą związaną z produkcją ogrodniczą¹⁰⁵. Była ona na tyle intensywna, że niemieckie władze okupacyjne dokonując w 1941 r. częściowej konfiskaty dóbr Wilanów, wyłączyły z niej między innymi, pałac i część parku w Natolinie, ale bez ogrodów, które wraz z pozostałymi terenami wilanowskiej nieruchomości ziemskiej służącymi towarowej produkcji rolniczej zostały podporządkowane Ligenschaftverwaltung (Zarządowi Nieruchomości) Generalnego Gubernatorstwa. Funkcjonowanie ogrodów w parku Natolin potwierdza również plan parku Natolin z roku 1947¹⁰⁶. Widnieją na nim „oranżerie” - duże szklarnie otoczone ogrodami warzywnymi o powierzchni ponad 1,5 ha oraz kilka budynków gospodarczych murowanych i drewnianych o dużych rozmiarach. Nieumieszczanie w bilansach pod pozycją park Natolin wpływów i wydatków związanych z działalnością ogrodów na terenie parku – utrzymania budynków gospodarczych i szklarń, zakupu nasion i rozsąd, wpływów ze sprzedaży warzyw itp. - należy tłumaczyć tym, że podlegały one ogrodowi Natolin.

Ponadto zespół pałacowo – parkowy w Natolinie z licznymi łąkami o łącznej powierzchni około 5 ha¹⁰⁷ i polanami stwarzał okazję do wypasania krów pracowników dóbr Wilanów jako części zapłaty za pracę oraz do wydzierżawiania łąk, jak to miało miejsce w przypadku parku wilanowskiego¹⁰⁸.

Wnioski

Z przeprowadzonych badań naukowych dotyczących związków funkcjonalnych pomiędzy zespołem pałacowo-parkowym a częścią gospodarczą wilanowskiej nieruchomości ziemskiej wynika, iż związki funkcjonalne pomiędzy zespołem pałacowo-parkowym wilanowskiej nieruchomości ziemskiej a częścią gospodarczą należy rozumieć jako wzajemną

¹⁰⁵ Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, sygn. 693, Pismo Regierung des Generalgouvernements Hauptabteilung Wirtschaft Abteilung Treuhandverwaltung Der Leiter der Abteilung radca ministerialny Plodeck do adwokata Schmidta w sprawie Besitz des Grafen Adam Branicki in Wilanow z 15 grudnia 1941 r., s. 200 – 201.

¹⁰⁶ Plan sytuacyjno – wysokościowy parku Natolin z pomiaru dokonanego w 1947 r. z zasobów Centrum Europejskiego Natolin.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Szerzej na temat wypasania bydła i wydzierżawiania łąk na terenie parku Wilanów: M. Kłusek, *Gospodarka rolna w zespole pałacowo – parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 311 – 312.

zależność niezbędną dla prawidłowego funkcjonowania całego majątku ziemskiego. Niemożliwym byłoby prowadzenie działalności rolniczej (produkcyjnej) bez dobrej organizacji pracy (planowania, nadzoru, zbytu). Funkcjonowanie zaplecza administracyjno-księgowego, które było zlokalizowane w najbliższym otoczeniu pałacu nie miałyby racji bytu bez tej części nieruchomości, która służyła produkcji rolnej. Ponadto nasuwają się następujące wnioski:

I

Jak wynika z bilansach Dóbr i Interesów Adama hr. Branickiego, bardzo istotnym źródłem wpływów w dziale „pałace, muzeum i parki” wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, oprócz biletów i przewodników była sprzedaż kwiatów i warzyw z ogrodu Wilanów, działalność, mimo że prowadzona na terenie zespołu pałacowo – parkowego w Wilanowie, o wybitnie rolniczym charakterze. Wpływy ze sprzedaży kwiatów ciętych, doniczkowych, warzyw i ich rozsąd z ogrodu Wilanów stanowiły od 20 – 30% dochodów tej części dóbr Wilanów. Za okres 1931/32 – 1937/38 r. łączna ich kwota wyniosła około 72 tys. zł, co stanowiło identyczny wynik, jaki zanotowano w tym czasie z działalności muzeum¹⁰⁹.

Jednak wpływy z ogrodu Wilanów nie uchroniły dział obejmujący pałace, muzeum i parki, przed regularnym ponoszeniem strat. Straty musiały być pokrywane przez pozostałe działy wilanowskiej nieruchomości ziemskiej zajmujące się produkcją rolniczą. z tego wynika, że funkcjonowanie pałacu, muzeum i parku w Wilanowie nie miałyby racji bytu bez tych części nieruchomości, które służyła produkcji rolniczej.

II

Kolejnym przykład ścisłego powiązania zespołu pałacowo – parkowego z pozostałymi działami wilanowskiej nieruchomości ziemskiej stanowi zastaw zbiorów dzieł sztuki z muzeum usytuowanego w pałacu wilanowskim. Zbiory muzealne zostały zastawione przez Branickiego na rzecz Państwowego Banku Rolnego, w celu zabezpieczenia zaciągniętych kredytów, które były wykorzystywane na działalność całej wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, w tym również gospodarstwa rolnego.

¹⁰⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Gospodarcze Wilanowskie (AGWiL) - Dział XVI, sygn. 367, Bilans za rok 1929/1930, s. 6-9 i passim; Sygn. 368, Bilans za rok 1931/1932, s. 5,7 i passim; Sygn. 370, Bilans za rok 1932/1933, s. 5- 8 i passim; Sygn. 371, Bilans za rok 1933/1934, s. 6, 8; Sygn. 372, Bilans za rok 1934/1935, s. 8-11; Sygn. 373, Bilans za rok 1935/1936, s. 8-11; Sygn. 374, Bilans za rok 1936/1937, s. 8-11; Sygn. 375, Bilans za rok 1937/1938, s. 8-10.

III

Błędnym jest odmawianie zespołowi pałacowo – parkowemu w Wilanowie charakteru gospodarczego. z materiałów źródłowych jasno wynika, że na terenie zespołu pałacowo – parkowego w Wilanowie intensywnie była prowadzona działalność ogrodnicza, a Jezioro w parku Wilanowskim było wydzierżawiane w celu rybołówstwa dzikiego oraz do pozyskiwania lodu, który był później sprzedawany. Uzyskane w ten sposób środki pieniężne wędrowały na rachunek gospodarstwa rolnego.

Ponadto zespół pałacowo – parkowy w Wilanowie był wykorzystywany rolniczo na wiele innych sposobów. Szczególną okazję ku temu stwarzały liczne łąki i polany. Na terenie parku wilanowskiego wypasano m.in. bydło pracowników pałacowych i parkowych. Prawo do wypasu oraz opieka nad bydłem, której koszty pokrywane były przez pracodawcę, stanowiła dodatkowe świadczenie na ich rzecz. Pastwiska na terenie zespołu pałacowo – parkowego nie były wykorzystywane jedynie do wypasania krów pracowników pałacowych i parkowych, ale oddawano je także w dzierżawę. Wydzierżawione było kilka mórg łąk. Kolejnymi miejscami wykorzystywanymi do działalności rolniczej w zespole pałacowo – parkowym w Wilanowie był ogródek pałacowy i ogródki pracownicze.

Należy również pamiętać, że na terenie zespołu pałacowo – parkowego, w budynku kordegardy mieściły się biura majątku ziemskiego, a naprzeciwko była stajnia dla koni oraz wozownia, wykorzystywane nie tylko do celów osobistych właściciela, ale także przez ogród Wilanów. w biurach urzędowali pracownicy zarządu pałacu i parków, w tym także ogrodu Wilanów oraz łowiectwa. Następnie „Kordegarda” służyła jako siedziba dla innych działów zarządu Dóbr i Interesów hr. Adama Branickiego związanych bezpośrednio z działalnością rolniczą: Ogrodów Wilanowskich i Lasów Wilanowskich.

Ponadto lokale i place znajdujące się w najbliższym otoczeniu pałacu były regularnie wydzierżawiane, a wpływy z ich tytułu trafiały na konto gospodarstwa rolnego.

III

Materiały źródłowe dotyczące funkcjonowania wilanowskiej nieruchomości ziemskiej pokazują nam, jak poszczególne części dóbr Wilanów były ze sobą ściśle powiązane i jaki posiadały charakter. Za wzorcowy przykład może posłużyć majątek Natolin. Znajdujące na terenie majątku Natolin sady i ogrody figuruje w bilansach, jako ogród Natolin należały do ogrodów i sadów wilanowskim, a od 1936/37 do ogrodów wilanowskich. Natomiast park

Natolin, podobnie jak park Wilanów, nie pełnił wyłącznie funkcji rekreacyjnej, a znajdujący się na nim pałac nie był traktowany przez właścicieli jako rezydencja wyłącznie o charakterze reprezentacyjnym. Ze względu na charakter prowadzonej na jego terenie działalności rolniczej – wyrób i sprzedaż drewna opałowego, produkcja towarowa warzyw i wydzierzawianie pałacu, park Natolin został podporządkowany kilku różnym działom wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Produkcja drewna i warzyw powodowała, że w bilansach park Natolin wraz z pozostałymi ogrodami wilanowskiej nieruchomości ziemskiej został umieszczony w dziale ogrody i sady wilanowskie. Przy czym działalność szklarni i ogrodów warzywnych, które znajdowały się w niedalekim sąsiedztwie pałacu, nie była księgowana pod pozycją park Natolin. z bardzo dużym prawdopodobieństwem należy założyć, że pomimo, iż ogrody warzywne znajdowały się na terenie parku Natolin, to jednak funkcjonalnie i księgowo wchodziły w skład ogrodu Natolin, rozciągającego się tuż za granicą parku i pod tą pozycją były odnotowywane wynikające z ich funkcjonowania wpływy i wydatki.

IV

Z materiałów źródłowych wynika, iż pałace i parki w wilanowskiej nieruchomości ziemskiej posiadały charakter gospodarczy. Świadczy o tym nie tylko wcześniej omówione wykorzystywanie parku wilanowskiego i najbliższego otoczenia pałacu w Wilanowie do celów rolniczych oraz zbiorów muzealnych jako zastawu bankowego, ale również fakt, iż czynsz dzierżawny opłacany przez Potockich z wydzierzawianego pałacu i parku w Natolinie traktowany był jako dochód rolniczy i trafiał do działu gospodarstwo rolne.

V

Niepodważalnym dowodem na istnienie ścisłych korelacji pomiędzy poszczególnymi częściami składowymi wilanowskiej nieruchomości ziemskiej, są ordynaria i koszty ogólne do podziału. Dla przykładu w ramach ordynarii do pracowników majątku Natolin trafiały płody rolne pochodzącego z gospodarstwa rolnego Wilanów, a produkty wyprodukowane w ogrodzie Natolin „wydawano na potrzeby” dóbr Wilanów i ich pracowników, oczywiście odpłatnie¹¹⁰. Podobnie przedstawiała się sprawa rozbijania kosztów ogólnych, określanych również jako „koszty administracyjne”, na rachunki poszczególnych działów. Dla przykładu, park Natolin i ogród Natolin były obciążane przez Zarząd Pałaców i Gospodarstwa Rolnego za robocizną,

¹¹⁰ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 71-72, 115, 148, 202, 261-262, 320, 372.

zwłaszcza za pracę końmi, kosztami własnego utrzymania: opał – drewno, węgiel, energia elektryczna oraz wydatkami związanymi z utrzymaniem budynków, dróg, inwentarza martwego i żywego. Natomiast drewno opałowe pozyskiwane z parku Natolin prawie w całości było przeznaczane na potrzeby dóbr Wilanów. Wpływy ze sprzedaży drewna odbiorcom spoza wilanowskiej nieruchomości ziemskiej były sporadyczne i nie stanowiły większych kwot¹¹¹. z rozliczenia drewna opałowego za rok gospodarczy 1937/38, pochodzącego z dóbr Wilanów, wynika, że jego głównym odbiorcą nie były działy związane z produkcją rolniczą, tylko oranżeria przy pałacu w Wilanowie, na ogrzanie której przeznaczono aż 782 m³ drewna, czyli prawie połowę rozprowadzonego drewna w tym roku¹¹².

Literatura przedmiotu opracowania:

Kłusek M., *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I. Bilanse Dóbr i Interesów Adama hr. Branickiego za lata 1928/1929, 1929/1930, 1931/1932, 1932/1933, 1933/1934, 1934/1935, 1935/1936 oraz Bilans Dóbr Wilanowskich i Interesów Adama hr. Branickiego za rok 1937/1938*, Kraków 2011.

Kłusek M., *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom II. Produkcja rolna w świetle dokumentów kasowych w latach 1936-1940*, Kraków 2012.

Kłusek M., *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom III. Sytuacja finansowa i działalność rolna w roku gospodarczym 1938/1939 w świetle dowodów kasowych*, Kraków 2015.

Kłusek M., *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom IV. Księga pomocnicza i dziennik – księga główna za rok gospodarczy 1939/1940*, Kraków 2015.

¹¹¹ M. Kłusek, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I...*, s. 74, 116, 149, 203, 263, 321, 373.

¹¹² AGAD, AGWil. Allegata Kasowe, sygn. 3460, s. 222-223.

Kłusek M., *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom V. Wykazy i obliczenia pomocnicze do zamknięcia rachunkowego na 30 kwietnia 1940 r. i dowody materiałowe za miesiąc czerwiec 1940 r.*, Kraków 2016.

Kłusek M., *Gospodarka rolna w zespole pałacowo-parkowym w Wilanowie do 1945 r. w świetle dokumentów kasowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 303-320.

Kłusek M., *Wilanowska nieruchomość ziemska i jej funkcjonowanie w latach 1935 – 1939*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 15, s. 24-52.

Kłusek M., *Związki funkcjonalne Natolina z wilanowską nieruchomością ziemską*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2012, nr 17, s. 151-165.

Kłusek M., *Związki funkcjonalne Natolina z wilanowską nieruchomością ziemską podczas II wojny światowej w świetle materiałów źródłowych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2012, nr 17, s. 228-251.